

УДК 7.046.3:94(477)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІКОНОСТАС ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ НОВОЇ
СІЧІ

Олександр Сурченко

Національний заповідник «Хортиця»

Досліджується проблема іконостасу Покровської церкви Нової Січі. Аналізуються знайдені згадки в джерелах та історичній літературі про «січовий іконостас» в цілому та про супутні предмети, що безпосередньо з ним пов'язані. Враховуючи недостатню кількість матеріалів про іконостас січової церкви, робиться спроба відтворення приблизного загального вигляду пам'ятки, та деяких складових частин зокрема, а також визначення основних рис та особливостей іконостасного комплексу. Розглядається інформація про іконостас в часи існування Підпільненської Січі та доля пам'ятки після припинення існування запорозького козацтва.

Ключові слова: іконостас, січова церква, запорозьке козацтво, Запорозька Січ, церковний живопис, церковне начиння, вотивні дари.

The problem of the iconostasis of the Church of the Intercession of the New Sich is investigated. The references in the sources and historical literature about the «Sich iconostasis» in general, and about the accompanying objects that are directly related to it, are analyzed. Given the insufficient amount of material about the iconostasis of the Sich church, an attempt is made to reproduce the approximate general appearance of the monument, and some components in particular, as well as to determine the main features and characteristics of the iconostasis complex. Information about the iconostasis during the existence of the Underground Sich and the fate of the monument after the cessation of the Zaporozhian Cossacks is considered.

Keywords: iconostasis, Sich church, Zaporozhian Cossacks, Zaporozhian Sich, church painting, church utensils, votive gifts.

Загальновідомо, що запорозькі низові козаки були прихильниками та поборниками «грецької» православної віри. На Запорозьких Січах зводились і постійно діяли храми Божі. Невід'ємною частиною і однією з головних «святинь» та прикрас кожної православної церкви є іконостас – вівтарна перегородка, фактично «стіна з ікон». В українській традиції, зазвичай, ікони розташовуються у дерев'яній різьбленій конструкції, а іконостас складається з декількох ярусів. В іконостасі обов'язково міститься намісний ярус (ряд) ікон, в котрому має бути троє дверей – по центру великі двостулкові царські врата та двоє дияконських дверей по боках. Значення іконостасу для храмів східного християнства важко переоцінити.

Без відтворення хоча б приблизного вигляду січового іконостасу не можна скласти повну та цілісну картину внутрішнього вигляду Покровської церкви Нової Січі. Дані отримані під час дослідження проблеми, можуть допомогти в реконструкції внутрішнього декору, начиння, в питаннях реставрації та пристосування іконостасу експозиційного об'єкту «Церква Покрови Пресвятої Богородиці» ІКК «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця».

Інформації про іконостас Покровської церкви останньої Запорозької Січі збереглося небагато. Відтворити його повний вигляд на сьогодні видається майже неможливим. Була зроблена спроба зібрати згадки про січовий іконостас в цілому та про його складові частини зокрема, а також супутні предмети, що безпосередньо з ним пов'язані, за часів існування Підпільненської Січі, та долю пам'ятки після ліквідації Війська Запорозького Низового. Розглядаються як опубліковані документальні джерела про іконостас січового храму, так і описові свідчення безпосередньо тих, хто особисто бачив «козацьку реліквію» і залишив нам деякі цінні дані для подальшого наукового вивчення.

Окремо питання січового іконостасу в історичній літературі майже не піднімалось. Більшість вчених, що займалися вивченням проблематики запорозького козацтва, звичайно не оминали увагою і церковні, духовні

питання січової громади, враховуючи те величезне значення, яке мала православна віра для запорожців та січова церква зокрема. Цьому аспекту життя козацтва присвячена велика кількість історичних досліджень. Інформації про Покровський храм Нової Січі в часи існування низового козацтва та особливо долю церкви та церковного майна після ліквідації Війська Запорозького Низового можна віднайти чимало. Але все ж таки проблемі січового іконостасу, його створенню, вигляду, та подальшої долі в історичній літературі приділено зовсім мало уваги. Деякі питання пов'язані з іконостасом Покровської церкви Підпільненської Січі в своїх роботах піднімали і А.О. Скальковський, Д.І. Яворницький, Ф. Макарецький, П.П. Короленко. Великий внесок для вивчення даної проблематики вніс сучасний вчений, доктор історичних наук І.В. Сапожников, в його науковій статті «Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці» [11] досить глибоко розкривається питання історії церкви останньої Січі та особливо доля храму і всього церковного майна після знищення запорозького козацтва. Торкається він і проблеми січового іконостасу, хоча цьому і не приділяється головна увага, в публікації приводяться важливі дані.

Під час роботи над зазначеною темою вдалося розширити й доповнити вже відому інформацію щодо даної проблеми та зібрати більше оригінальних даних про січовий іконостас і його деталі. Слід зазначити, що відповідь на питання про виготовлення іконостасу для січового храму в літературі й опублікованих історичних джерелах знайти не вдалось. А от інформацію щодо вигляду і подальшої долі пам'ятки, хоч і далеко не повну, відшукати виявилось можливим.

Отже, як відомо, в 1734 р. запорожці повернулись до Великого Лугу, на свої землі, та заснували Підпільненську Січ. Але церква була зведена не відразу, а з часом. І.В. Сапожников дослідивши картографічні матеріали (плани Січі) та документальні джерела стверджує, що будівництво церкви розпочалось десь у 1737-1738 роках, а завершилось у 1742 році [11, с. 185]. Хоча, все ж таки, сказати що абсолютно точно січова церква була збудована

в 1742 р., мабуть, не можна. В грамоті російської імператриці Єлизавети Петрівни до Війська Запорозького Низового, виданої 16 вересня 1742 р., на котру спирається вчений, йдеться про те, що 28 квітня 1742 р. до цариці прибула козацька делегація, з проханням про жалування «и о протчих ваших войсковых нуждах», на що була дана відповідь, що, окрім жалування, також виділяються гроші: «на покупку к новостроющейся у вас в Запорожье церкви покрова пресвятыя богородицы белого железа и на заплату мастером тысячу рублев» [5, с. 79-82]. Як видно, в 1742 р. мова йшла про «новостроющуюся» церкву, а не про вже побудовану, тому можна стверджувати, що завершення зведення храму на Січі могло бути і пізніше 1742 р., але, як буде видно нижче, не пізніше 1749 р., коли січковий храм був діючим, вже з іконостасом.

Про розміри іконостасу точної інформації не збереглося, в усякому разі знайти її не вдалося. Зрозуміло, що габарити іконостасного комплексу напряму залежали від розмірів самого храму. З листа кошового отамана П. Калнишевського до інженера-полковника В. Менцеліуса з питань перенесення Січі до Микитинового перевозу від 25 липня 1763 р. можна дізнатись про типи, кількість і розміри січових споруд. Річ у тім, що після великої пожежі 1756 р. козаки задумали перенести Січ до Микитинового Перевозу. Віднайшов в архівах листи з цієї проблематики відомий український вчений В. Ленченко [8]. Так ось, у вищезазначеному листі Калнишевський повідомляє, що коли Січ Запорозька буде перенесена на нове місце, то січових будівель: «...не меньше, как и на нынешнем месте должно бать» [8, с. 30]. Потім перелічуються споруди із зазначенням їхніх розмірів, це дає підставу стверджувати, що вони відповідали розмірам існуючих в той час на Січі. Зазначено: «...церковь воинская в двадцать саженой в длину и ширину...» [8, с. 30]. Сажень у XVIII ст. дорівнював приблизно 2,13 м, відповідно січова церква мала розміри трохи більше 40 м в ширину та довжину.

Чи не єдину згадку про січковий іконостас за часів існування Нової Січі залишив архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський), котрий здійснив

три подорожі на Підпільненську Січ [2, с. 6-7]. Під час першої поїздки у 1749-50 роках, на той час ще у статусі послушника Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, він зазначав, що: «Желающий быть первым по шефе пономарского штату, прежде всего должен выучиться снимать, и лучше сщиповать, фитили из свеч, якие в одном запорозком святого Покрова храме горели перед иконами в иконостасе называющимися праздниками и столь высоко, что малорослый подпономарий, стоя, так сказать, на ципах, едва доставал щипцами, длиной сажня в полтора по меньшей мере» [2, с. 24]. Під «іконами в іконостасе називаючимись празниками» Лука Яценко-Зеленський, звісно, мав на увазі святковий (празниковий) ярус (ряд, чин) іконостасу. Сажень дорівнював приблизно 2,13 м, а середній зріст якщо і був менший, ніж зараз, то скоріш за все кардинально не відрізнявся. Можна підрахувати, що за відомостями архімандрита Леонтія святковий ярус січового іконостаса розташовувався десь на висоті, щонайменше, 4-4,5 м. Як зазначав ще на початку ХХ ст. видатний український мистецтвознавець С.А. Таранушенко, українські іконостаси складались зазвичай з п'яти ярусів: пророчого, апостольського, святкового, намісного та цокольного (якщо рахувати згори). Одна з найважливіших рис українського іконостаса – це порядок розташування ярусів [13, с. 28]. Відтак, святковий ряд ікон мав розміщуватись посередині січового іконостасу. Але також С.А. Таранушенко підкреслював, що характерні риси українського іконостаса у порівнянні з іншими, це все ж таки загальна схема, котра може повністю співпадати, а може мати певні додатки і відмінності [14, с. 28]. Тому, якщо припустити, що іконостас січової церкви був виключенням із цієї загальної схеми, та святковий ряд розташовувався не посередині, а вище, не відразу за намісним, а хоча б над деісусно-апостольським, що цілком ймовірно могло бути, то висота розташування святкового ярусу іконостасу не буде здаватись якоюсь занадто перебільшеною.

Далі, незабаром після захоплення Січі російськими військами 18 червня 1775 р., Г. Потьомкін в рапорті генералу Текелі віддає розпорядження: «Церковную утварь чрез надежнейших людей описав, как ту опись, так и если найдутся в ней достойныя примечания надписи, то списав с них копии прислать ко мне. А чтоб таковою описью оной не подать соблазну к роптанию, то производит оное под видом, будто поверяется кто из служителей той церкви, чтоб узнать все ли в целости» [4, с. 36]. Як можна побачити, Потьомкін з великим інтересом поставився до церковного начиння січового храму і особисто взяв це питання під свій контроль, разом з тим побоюючись обуренням січової громади, наказав опис речей проводити приховано. За даними, що наводить відомий кубанський історик П.П. Короленко, опис церковних речей відбувався довго, і лише в квітні 1778 р. його було відправлено до Петербургу Потьомкіну [6, с. 25]. З великою вірогідністю можна стверджувати, що частину саме цього опису наводить архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов) у книзі «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа» [15, с. 39-40], котру він і підготував до друку (вийшла у 1842 р.), та в значно розширеному варіанті в третьому томі «Записок Одесского общества истории и древностей» (1853 р.) [1, с. 104-108].

В «Описании церковной утвари в Сечевой Покровской церкви» серед вражаючої кількості різного церковного начиння є також інформація і для досліджуваної проблематики. Перше, на що слід звернути увагу, це, звичайно, «Царские двери совсем слитыя из серебра и вызолоченныя, длиною в косовую сажень» [15, с. 40]. Косова (коса) сажень дорівнювала приблизно 2,5 м. Тобто один з головних елементів іконостасу – царські врата – були надзвичайно коштовними і мали довжину близько 2,5 м. Звичайно, що під довжиною слід розуміти висоту.

Також в «описании церковной утвари в Сечевой Покровской церкви», що наводить архієпископ Гавриїл, вказано 16 шат (окладів) срібних та

золотих на іконах, з яких дві абсолютно точно були з іконостасу, це – «Шата большая на соединении иконостаса, называемая «Архієрей» та «Шата на Нерукотворенном образе, над царскими вратами» [1, с. 108]. Перша шата, безсумнівно походила з центральної ікони деісусно-апостольського ярусу у варіанті «Великий Архієрей» – символічного іменування Ісуса Христа в образі найвищого священнослужителя, зображуваного на іконах у відповідному вбранні. Вказівка на те, що вона розташовувалась на «з'єднанні іконостасу», може свідчити про великі розміри цього предмету. Друга шата вкривала ікону «Спас Нерукотворний», а її розміщення в іконостасному комплексі вказує на важливу особливість, притаманну лише українським іконостасам, – розташування даного типу ікон над царськими вратами. С.А. Таранушенко визначав такі характерні ознаки українських іконостасів: «Найважливіші риси, що визначають український іконостас будуть: 1) однорідність зображень кожного ярусу, 2) твердий і обов'язковий порядок ярусів, 3) обов'язкова присутність в іконостасі «Нерукотворного Спаса», 4) вміщення його над царськими вратами, 5) розміщення святків в календарному порядку (з «Тайною вечерею» в історичній редакції над «Нерукотворним Спасом»)» [14, с. 26-27]. Окремою особливістю саме січового іконостасу була також наявність у ньому шат – металевих оправ на іконах, котрі, як правило, були срібними або навіть срібними з позолотою та ще й прикрашені дорогоцінним камінням.

Також можна припустити, що серед вище вказаних 16 шат ще чотири могли походити з намісного ярусу іконостасу. Цей ярус обов'язково має бути в кожному іконостасі, складається він із чотирьох великих ікон, між якими розташовуються царські врата та двоє дияконських дверей. Порядок і сюжетний тип ікон намісного ярусу чітко сформований і усталений. По центру розташовуються ікони Христа, як правило, у варіанті «Пантократора» (Вседержителя) та Божої Матері з малим Ісусом, частіш за все типу «Одигітрія», по боках – храмова ікона, що відповідала самій назві церкви, та образ найбільш шанованого святого в цій місцевості. В «описі церковного

начиння» згадуються: «Шата Спасителява большая, с вызолоченною короною, хорошей работы, украшена разными дорогими камнями. Шата на образе Богоматери, с большою вызолоченною короною; украшена дорогими камнями. Шата большая на Покрове Богоматери. Шата большая на образе Николая Чудотворца, с вызолоченною короною» [1, с. 108]. Сказати точно, що згадані шати були на іконах намісного ярусу, мабуть, не можна, але за сюжетними типами, розмірами й черговості, в котрій вони вказуються в документі, можна зробити таке припущення. Окрім того, немає ніякої додаткової інформації, де вони розташовувались, як є в інших випадках, як наприклад: «Шата большая... на образе Спасителя, в притворе» [1, с. 108].

До того ж, крім шат, образи були ще прикрашені «визолоченими» коронами, коштовними монетами та дорогоцінним камінням. В описі згадуються – «Корон малых, приделанных к иконам и великих, вызолоченных и невызолоченных шестьдесят девять...» [1, с. 107]. Звичайно, частина цих корон, напевно, була і на іконах січового іконостасу. Також, в описі церковного начиння січового храму є така згадка: «Жемчугу мелкаго на иконе местной Богоматери тринадцать низок. Крупнаго три» [1, с. 108]. І окрім того: «Червонцев на привесках больших десять, меньших двойных сто сорок два» [1, с. 108]. Можливо, саме ці речі згадував кубанський історик П.П. Короленко в своїй роботі «Церковныя древности кубанских козаков», коли описував, як: «...протопоп Кремянский набрал еще из остававшихся в Покровской церкви вещей и книг большое число и отвез их в Никопольскую церковь. При этом вместе с церковною утварью взял хранившиеся на церковных образах Высочайше жалованныя запорожским старшинам золотыя медали, а также взял серебряную доску круглую, в которую был вделан кипарисный крест, жемчуг и червонцы, бывшие на наместной иконе Покрова Пресвятой Богородицы...» [6, с. 25]. Пізніше, як повідомляє П.П. Короленко, посилаючись на документи Кубанського Військового Архіву за 1798 р.: «Из разобраннаго запорожскаго церковнаго имущества некоторыя вещи вскоре были растрчены, так например: забранныя

священником Кремянским в Никопольскую церковь 1080 червонцев священником Василием Снежевским были променяны поручику Антону Шульге; тем же священником кому-то еще променены 8 золотых, запорожских старшин, медалей, бывших на образах в сечевой церкви. Тому же Шульге и Артему Луговскому было известно, что Снежевский употребил 17 корон бывших на образах в той же церкви (вероятно благородного металла) и взятый с иконы Божьей Матери жемчуг, жертвованный в сечевую церковь запорожским старшиной Сидором Белым. Этот жемчуг, по словам тех же показателей, дочь Снежевскаго носила на своей шее» [6, с. 26]. Річ у тім, що чорноморські козаки на чолі з військовим отаманом Котляревським намагалися у 1798 р. отримати церковне майно січової церкви, але: «Из всех вещей сечевой Покровской церкви, разобранных разными лицами, впоследствии удалось получить по наследству Черноморцам самую малую часть» [6, с. 26].

Повертаючись до інформації, що наводив архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський), слід звернути увагу на згадку того, що перед іконами святкового ярусу іконостасу горіли свічки, і підпономарію треба було замінювати на них гніт. Звісно мались на увазі лампади, що висіли перед іконами. Серед опису церковного начиння, перелічуються і лампади: «Семь серебряных висячих, гладкой работы, вокруг вызолочены... Серебряных висячих, чеканной работы, без позолоты, осмнадцать... Серебряных в виде ангелов четыре, из коих три с позолотою...» [1, с. 106] Разом 29 лампад, всі срібні, з них 10 з позолотою. Частина цих лампад очевидно розміщувались перед іконами січового іконостасу.

В 1845 р. історик А.О. Скальковський здійснив подорож колишніми Запорозькими Вольностями і був зокрема у селі Покровському, спілкувався з місцевими мешканцями, до речі, основним оповідачем вченого був можливо колишній козак Вишкварок, як вказано «бувшого підданства Запорозького», відвідував церкву та бачив залишки іконостасу січового храму, ось що він пише: «У церкві царські врата були срібні та й увесь іконостас багатого

київського живопису був прикрашений срібними окладами, паникадилами і жертвами (vota). За польським звичаєм мореплавці, поранені чи недужі воїни полюбляли давати обітниці й у випадку порятунку від небезпеки, успіху чи видужання приносили у дар церкві і вішали на стрічечках срібні хрестики, серця, руки, ноги, бляшки із зображенням святих, навіть чарки і посудинки... Кожен козак, помираючи, якщо мав при собі іконку, хрестик чи мав значок або царську медаль, неодмінно відписував усе це на церкву і після його смерті отаман або хлопець, тобто вірний слуга, вішав їх на іконостас, біля обраної померлим ікони» [12, с. 600].

Відомо, що дійсно на Запорозжжі була традиція використання в церквах жертв (vota) або, як їх ще називають, вотивних дарів чи вотивних предметів, але привішувались вони як правило на чудотворні ікони. Показовим є приклад ікони «Самарської Божої Матері», інформацію про це наводить архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов). В жовтні 1770 р. священник Федір Фомін доносив Кошу: «что в церкви Свято-Николаевской, Ново-Кодацкой, имеется Богоматерняя икона, на подобие Ахтырской отличная тем только, что на ней изображены страстей Христовых орудия. Кем она в церковь Ново-Кодацкую принесена, того он не знает. Привесов при оной: рук, ног, головных обручей, глаз, изображений человеческих, из серебра сделанных, больше двадцати; а стоит сия икона в олтаре» [1, с. 112]. 26 жовтня 1770 р. кошовий отаман Калнишевський з товариством дав доручення наміснику старокодацькому священнику Григорію Порохні: «Мы повелеваем вам съехать в Кодак и осмотреть ту икону, с полковником Кодацким, при чем священникам Кодацким предложить, вышеписанную икону с олтаря перенести и поставить в киоте ново-сделанном за левым клиросом, не отбирая теперь имеющихся при ней привесок; равно и впредь еслиб могли от народа такие привесы приносимы быть, принимать священникам не воспящать, только чтоб всяк из них на своей седмице, от кого и за что какой привес будет, записывал впредь до дальнейшего нашего рассмотрения» [1, с. 112]. В Коші дуже зацікавились іконою, як можна зрозуміти з вищенаведеної інформації, факт того що на

ікону люди приносили «привіси» свідчив про її особливе зцілююче значення, про її чудотворність. Хоча за церковними правилами, щоб ікону визнали чудотворною, треба було дотриматись певної складної процедури, провести ціле розслідування із залученням доказів про чудотворність ікони. Тому, священник Григорій Порохня відповідав кошовому отаману, що він: «к исполнению повеления его вельможности, приступить не может, по тому, что регламентом и указами возбранено признавать новоявленные иконы за чудотворные, пока которая из таковых высшею духовною властью освидетельствована не будет» [1, с. 112-113]. На що Калнишевський видав ще два ордери і наказав наміснику Г. Порохні неодмінно з'їздити до Кодаку разом з двома представниками запорозької старшини, військовим старшиною Андрієм Носаном та хорунжим Яковом Качаловим, чудотворну ікону Богородичну обстежити, взявши покази з тих людей, котрі отримали від неї зцілення і від яких були принесені привіси; потім щоб ікона, по перенесенню її з вівтаря, поставлена була в новоствореному кіюті, за правим, в Ново-Кодацькій церкві, криласом, зі всяким благоговінням; що і зроблено. Ікона 26 грудня 1770 р. священником на вказане кошовим місце поставлена, про що, як і про привіси та чудесні зцілення, з перерахуванням яких тоді ж було донесено і кошовому [1, с. 113].

На цьому прикладі можна чітко побачити ставлення козацтва до віри і церковних правил. Запорожці мали свої особливі релігійні традиції, більш вільно трактували канони, не були прихильниками суворих догматичних норм. Навіть в релігійних питаннях влада кошового отамана та старшини певною мірою була вищою, ніж у духівництва, вирішальним було слово саме козацького провідника.

Архієпископ Гавриїл наводить слова П.І. Калнишевського, котрі дають можливість зрозуміти відношення козаків до ікон взагалі і в цьому контексті можливе вживання вотивних предметів не тільки до ікон, котрі офіційно вважалися чудотворними: «Ибо подлинно ли де, писал Кошевой, та икона чудотворная, знать еще не можно; а сего довольно везде есть, яко от всякия

иконы, аще токмо кто с верою от православных приложится к ней, человеку в болезнях его исцеление подается» [1, с. 113].

Феодосій Макаревський в своїй роботі «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшаго XVIII ст.» подає цінні відомості щодо подальшої долі січової церкви та іконостасу зокрема. При описі села (містечка) Покровського, утвореного на місці Нової Січі, наводяться такі дані: «Репортом от 4 июня 1784 года за № 181 Славенское в Новом Кайдаке духовное Правление донесло Славянской духовной Консистории: «Прошлаго мая 23 дня слободы Покровской священники – Андрей Григорьев и Андрей Ластовицкий присланным в сие Правление репортом представили, что чрез присланного де от его светлости князя Григория Александровича Потемкина курьера того ж мая 18 дня Славянской провинции с правящим во оной Воеводскую должность секунд-майором Борзенковым забрато церковных вещей, яко-то сосуды, чаши все, царския врата серебряныя, евангелии, потиры, дискосы, звезды, копии, кресты, наместныя иконы с окладами и со всех других образов оклады серебряныя, блюда для благословения хлебов, подсвешники, кадила, лампады и все серебряное до остатка; почему церковь без Божьего служения остается» [16, с. 168]. «А прежде сего, в 1777 году, таким же точно образом из Покровской церкви взято денег разною золотою и серебряною монетою свыше 9-ти тысяч рублей» [16, с. 168-169]. П.П. Короленко в своїй роботі «Церковныя древности кубанских казаков» також наводить аналогічні дані: «Когда лучшая церковная утварь из Покровской церкви была разобрана, то прибывшие от князя Потемкина Славянской провинциальной канцелярии майор Григорий Борзенко и комиссар Иван Деряев выбили в той церкви из мест все образа в серебряных ризах и взяли их с собой. Вместе с тем они взяли еще серебряныя врата, чаши и прочия серебряныя вещи, в опустевшей запорожской ризнице оставшиеся» [6, с. 25-26]. Бачимо, що січову Покровську церкву поступово розграбував сам Г. Потьомкін. Відомо, що у запорозької старшини в церкві

також були схованки, де вони в основному в скринях зберігали: гроші, цінні папери, дорогі речі, релігійні предмети, зброю, одяг тощо [10, с. 305-310; с. 324-325]. Коли з церкви вилучили всі гроші золотою та срібною монетою та, мабуть, найкращі дорогоцінні предмети, то з наказу Г. Потьомкіна забрали навіть царські врата, намісні ікони та всі срібні речі, «обідравши» майже повністю колишню січову церкву.

Далі, рапортом від 13 лютого 1794 р., священник Іоанн Бистрицький, повідомляв митрополиту Катеринославському Гавріїлу, що «...Покровском, где была запорожская Сечь, Покровская церковь так до крайности ветхая, что даже и служения имеют в ней крайне опасно; подвалины совсем сгнили и церковь вошла в землю на полтора аршина, в верху в приделах бревна раздвоились и совсем к падению наклонна» [16, с. 169]. 31 серпня 1794 р. указом Катеринославської духовної консисторії: «...во оном селении Покровском вновь каменную церковь велено заложить...» [16, с. 171]. 21 вересня 1798 р. священник Гавріїл Шепетковський доповідав, що в слободі Покровській, на місці старої козацької дерев'яної січової церкви вже була збудована нова кам'яна церква, місцевий священник та прихожани прохають про її освячення, і додавав що «...бывшие в тамошней свято-Покровской церкви все церковные вещи и иконостас в новую перенесены...» [16, с. 171].

Далі, повертаючись до подорожі А.О. Скальковського, слід навести його особисті враження від побаченої церкви с. Покровського та залишки січового іконостасу: «Нова Покровська церква, на тому ж майдані споруджена, вельми скромна зовні, обнесена парканом із каменя, що залишився від колишніх будівель... Але, на жаль, у самій церкві мало або майже нічого від Нової Січі не залишилося. Старий іконостас із цікавим, досить витонченим різьбленням та іконами київського, на італійський манер, живопису, знято – він лежить на хорах, де ми також знайшли, залишки корогв, панікадил, лампад, флоресів, прикрас тощо» [12, с. 601]. Отже, навіть через 48 років після спроб чорноморських козаків отримати майно січового храму, в новій церкві с. Покровського ще були залишки церковного начиння

та січковий іконостас. Можна припустити, що чорноморці шукали більш дорогоцінні та гарно збережені церковні речі, а іконостас сам по собі, без шат, коштовних предметів, та інші дрібні залишки їх не зацікавили.

Згодом, у 1856 р., місцевість, де раніше була Нова Січ, відвідав О.С. Афанасьєв-Чужбинський. Відряджений він був від морського міністерства Російської імперії з метою опису судноплавства, рибальства та взагалі побуту сільських жителів, що мешкають по Дніпру та Дністру [3, с. 1]. Є в нього звістка про церкву та іконостас: «Сечевой церкви нет, и на месте ея сложена пирамидка из камней, увенчанная крестиком, а тут же вблизи выстроена другая церковь, до половины каменная, а далее деревянная. Древний иконостас брошен на хорах, а нынешний довольно беден...» [3, с. 209].

М.І. Костомаров у 1873 р., також відвідував с. Покровське, що він про це пише: «Я проехал через Капуловку в смежное с нею село Покровское, осмотреть запорожскую церковь... В церкви иконостас новый... На хорах церкви свалены грудой остатки прежнего иконостаса, бывшего еще при запорожцах. Осматривая там образа, я не нашел ничего особенно выдающегося; видно было, что иконостас этот делался, не в Запорожье, а приобретен от художников, живших в других местах» [7, с. 196].

У 80-х рр. ХІХ ст. на місці Нової Січі, в с. Покровському бував і Д.І. Яворницький, він також бачив залишки січового іконостасу, ця інформація описується в роботі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», яка була надрукована у 1888 р. Ось що він про це пише: «Но еще больше того хранится запорожских древностей в церкви села Покровского... весь иконостас, хранящийся на хорах церкви со множеством икон прекрасной греческой работы, отличающейся необыкновенной натуральностью...» [17, с. 190-193]. Далі, в першому томі «Історії запорозьких козаків» Д.І. Яворницького є наступна згадка: «...царские врата в церкви последней Сичи были вылиты из чистого серебра, иконы горели золотыми шатами, а лики икон писаны были лучшими византийскими

художниками...» [19, с. 297]. Звідки Дмитро Іванович дізнався, що ікони були «прекрасної грецької роботи» та «лики ікон писані кращими візантійськими художниками» невідомо, але можна припустити, що історик використав такий художній прийом, додавши більшої яскравості та особистих вражень для кращого сприйняття інформації читачем.

Пізніше, на самому початку ХХ ст., під час підготовки до XIII Археологічного з'їзду 1905 р. Д.І. Яворницький провів додаткове дослідження колишніх запорозьких земель «...в последние три года в виду предстоящаго XIII Археологического Съезда в г. Екатеринославе, мне пришлось вновь объехать различныя места бывшаго Запорожья, вновь пересмотреть запорожскую старину» [18, с. 61]. Результатом роботи вченого, зокрема, стала доповідь «Запорожская старина», підготовлена до з'їзду та опублікована у другому томі «Трудов XIII археологического съезда», де міститься дуже важлива уточнююча інформація про іконостас церкви Покрова Пресвятої Богородиці Нової Січі: «В с. Покровском... на хорах местной церкви лежал в полном забвении иконостас последней сечевой церкви с иконами, на которых, между прочим, имеются фигуры запорожцев с булавою в руке и в казацких костюмах» [18, с. 66]. А також вчений повідомляв про подальшу долю січового іконостасу: «В 1887 году этот иконостас видел известный собиратель казацкой старины В.В. Тарновский и хотел его приобрести для собственной коллекции. Жители с. Покровскаго запросили с него 10.000 руб., и сделка не состоялась. Теперь этот иконостас взят мной безвозмездно и находится в Музее А.Н. Поля» [18, с. 66]. Але як саме йому вдалося отримати січовий іконостас, Д.І. Яворницький не вказує. За переконливою версією І.В. Сапожникова, іконостас був вилучений з церкви за допомогою князя Михайла Миколаєвича Романова, якому з 1861 р. належав маєток у с. Покровському [11, с. 187].

Також історик І.В. Сапожников наводить дані одного з каталогів Катеринославського обласного музею імені О.М. Поля, виданого у 1910 р., де позначена «часть иконостаса (деревянной рамы без икон) из церкви

последней Подпильненской Сечи. От великого князя Михаила Николаевича [Романова]» [11, с. 187]. Як запевняє вчений, ікони січової церкви не згадуються і серед інших експонатів музею О.М. Поля [11, с. 187].

Але, В.О. Ленченко, український архітектор, науковець в 1971 р. особисто спілкувався зі старими працівниками Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, зокрема з 83-х річним Михайлом Білим. Із цих розповідей він дізнався, що: «...у 20-30-ті рр.. ХХ століття окремі ікони січового іконостаса демонструвалися на антирелігійних виставках у Дніпропетровську, а в повоєнні роки, з наказу відповідних інстанцій, січовий іконостас порубано на дрова й спалено» [9, с. 34]. Ось так трагічно врешті решт склалась доля іконостасу Покровської церкви Нової Січі.

Отже, проаналізувавши зібрану інформацію про іконостас Покровської церкви Нової Січі, слід зазначити, що можна відтворити лише деякі риси та особливості «січової реліквії», а не її повний вигляд. Іконостас Покровської церкви Підпильненської Січі був великих розмірів та складався з декількох ярусів, але не менше ніж із трьох: намісного, деісусного та святкового. В намісному ярусі царські врата повністю були срібні та ще й визолочені, довжиною (висотою) приблизно 2,5 м, над ними розміщувалась ікона «Спас Нерукотворний». В деісусному чині, центральною була ікона типу «Великий Архієрей». Святковий ряд розташовувався доволі високо, тому скоріш за все, був над намісним та деісусним. Ікони іконостасу були вкриті шатами з благородних металів, прикрашені вотивними дарами, монетами та перлинами, перед іконами висіли лампади. Іконостас складався з ікон київського, на італійський манер, живопису, та був витонченого різьблення (за думкою А.О. Скальковського); або навіть з ікон «прекрасної грецької роботи» та відрізнявся надзвичайною натуральністю (за свідченням Д.І. Яворницького). На деяких іконах зображувались запорожці в козацькому вбранні та з булавою в руках. На жаль, січовий іконостас до наших днів не зберігся.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архиепископ Гавриил (Розанов В.Ф.). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. III. Одесса, 1853. С. 79-129.
2. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр. / Упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. 100 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1: Очерки Днепра. Санкт-Петербург: типография морского министерства, 1861. 465 с.
4. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774-1788 гг.: Сборник военно-исторических материалов / Издание военно-ученного комитета Главного Штаба: под ред. Н.Ф. Дубровина. Вып. 6. Санкт-Петербург: Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1893. 378 с.
5. Иванов П. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XX. Одесса, 1897. С. 60-100.
6. Короленко П.П. Церковныя древности кубанских казаков. *Труды XII археологического съезда в Харькове (1902)*. Т. III. Москва, 1905. С. 21-110.
7. Костомаров Н.И. Литературное наследие. Автобиография. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1890. 523 с.
8. Ленченко В. Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі. *Пам'ятки України*. 1989. № 3. С. 28-30.
9. Ленченко В. Скарби січової церкви. *Пам'ятки України*. 1994. № 1-2. С. 32-35.
10. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. Мюнхен: Видання «Дніпрової хвилі», 1965. С. 186-381.
11. Сапожников І.В. Запорозька Військова церква Покрова Пресвятої Богородиці. *Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-*

дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Вип. 7. Запоріжжя, 2003. С. 183-191.

12. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

13. Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.

14. Таранушенко С.А. Иконостаси Слобідської України. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 152 с.

15. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. 94 с.

16. Феодосій Макаревський. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. 1080 с.

17. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. II. Санкт-Петербург: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. 257 с.

18. Эварницкий Д.И. Запорожская старина. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе* (1905). Т. II. Москва, 1908. С. 61-70.

19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / Передмова В.А. Смолія; Ред. кол.: П.С. Сохань (голова), В.А. Смолій (заст. голови), В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, М.М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.